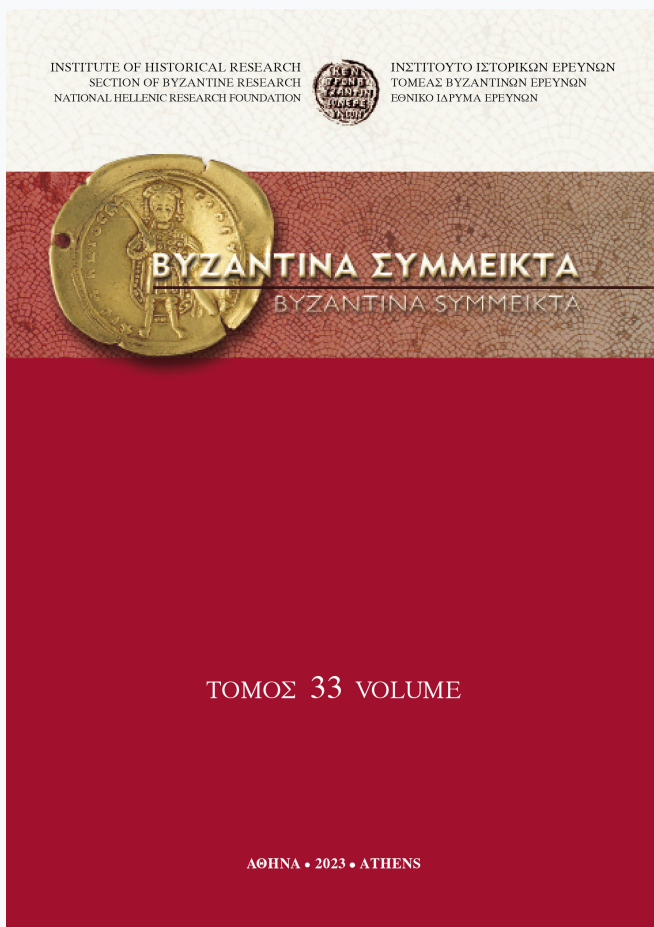

Byzantina Symmeikta

Vol 33 (2023)

BYZANTINA SYMMEIKTA 33

Βιβλιοκρισία: V. FOSKOLOU and S. KALOPISSI-VERTI (επιστ. επιμ.), Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture (Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 19), Turnhout: Brepols 2022

σοφία γερμανίδου

doi: [10.12681/byzsym.32429](https://doi.org/10.12681/byzsym.32429)

Copyright © 2023, Σοφία ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

γερμανίδου σ. (2023). Βιβλιοκρισία: V. FOSKOLOU and S. KALOPISSI-VERTI (επιστ. επιμ.), Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture (Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 19), Turnhout: Brepols 2022. *Byzantina Symmeikta*, 33, 309–318. <https://doi.org/10.12681/byzsym.32429>

V. FOSKOLOU – S. KALOPISSI-VERTI (επιστ. επιμ.), *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture* (Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 19), Turnhout: Brepols 2022, σελ. 555, με εικονογράφηση. ISBN: 978-2-503-59850-5 [διαθέσιμο και σε ηλεκτρονική έκδοση]

Ένας τόμος επιμελημένος από δύο εξέχουσες και διακεκριμένες ερευνήτριες της βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας δεν θα μπορούσε παρά να είναι μία ευτυχής εκδοτική συγκυρία. Αφορμή για τη σύμπραξη στάθηκε η μακρόχρονη και ειδική ενασχόληση των δύο καθηγητριών με το –συμβατικά οριζόμενο– ζήτημα των «δυτικών επιδράσεων»¹ στον βυζαντινό υλικό πολιτισμό, ενώ η δυνατότητα δόθηκε με την οργάνωση στρογγυλής τράπεζας στο 23ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στο Βελιγράδι το 2016 με θέμα «Byzantines and Latins in the Greek mainland and the Islands (13th-15th centuries): Archaeological and Artistic Evidence of an Interrelation». Στην Εισαγωγή τους (σσ. 7-18) οι επιμελήτριες υπογραμμίζουν ότι βασικός και γενικός σκοπός του εγχειρήματος είναι η διερεύνηση της ώσμωσης εθνοτήτων, δογμάτων, και εν τέλει πολιτισμών, στην τέχνη και την αρχαιολογία της μεσαιωνικής² Ελλάδας. Περιγράφουν κατατοπιστικά την πορεία της έρευνας, μέσα από τις σημαίνουσες τάσεις της

---

1. Ο όρος «δυτικές επιδράσεις» χαρακτηρίζεται πια συμβατικός, καθώς, όπως εδραιώνεται και από τα πορίσματα των συμβολών του τόμου, δεν αρκεί για να αποδώσει πιο σύνθετες πτυχές του φαινομένου.

2. Αν και αυτονόητο πλέον, τυπικά αναφέρεται ότι ο όρος «μεσαιωνικός» χρησιμοποιείται ευρέως και αναγνωρίζεται ως η (υστεροβυζαντινή κυρίως) εποχή, όταν τμήματα του ελλαδικού χώρου ανήκαν σε Λατίνους και οργανώθηκαν σε λατινικά βασίλεια. Δεν υπονοεί μόνο χρονολογική περίοδο αλλά ενέχει πολιτική και πολιτισμική διάσταση. Βλ. ενδεικτικά τον πρόλογο των P. LOCK – G. D. R. SANDERS (επιμ. έκδ.), *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxford 1996.

παλαιότερης βιβλιογραφίας και τις κομβικές συμβολές των προηγούμενων ερευνητών. Επισημαίνεται ότι το θέμα αποτελεί πεδίο μελέτης εδώ και χρόνια, με έξαρση σχετικών δημοσιεύσεων την τελευταία δεκαετία – και προβλέπεται ότι θα απασχολεί τους ειδικούς και στο μέλλον. Παρουσιάζεται, επίσης, ευσύνοπτα η δομή του βιβλίου και το περιεχόμενο των άρθρων.

Η τεκμηρίωση του υλικού στον τόμο ακολουθεί σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις: πλέον οι «δυτικές επιδράσεις» δεν αντιμετωπίζονται «στατικά», δηλαδή απομονωμένες και περιορισμένες στο εκάστοτε έργο τέχνης ή εύρημα, με θεολογικά ή καλλιτεχνικά μόνο κριτήρια, αλλά εντάσσονται «ενεργητικά» στο πολιτισμικό, ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής και της κάθε περιοχής. Μεθοδολογικά, επιχειρείται η εφαρμογή δύο επίκαιρων τάσεων (που εκ του αποτελέσματος συνδέονται μεταξύ τους): της διεπιστημονικότητας και της συμπερίληψης του υλικού πολιτισμού. Στα δεκατέσσερα άρθρα του τόμου γίνεται προσπάθεια να εκπροσωπηθούν διάφορες πτυχές και ποικίλες εκφάνσεις της συνύπαρξης και αλληλοσυσχέτισης αλλόφυλων και αλλόθρησκων (Λατίνων καθολικών, κυρίως Φράγκων και Ιταλών) στα εδάφη της μεσαιωνικής Ελλάδας· από την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, την κεραμική, τη γλυπτική, την ενδυματολογία, μέχρι και τη μουσική και την ποίηση. Η ενδιαφέρουσα αυτή διαφοροποίηση – και πολλά υποσχόμενη εξέλιξη σε σύγκριση με την προηγούμενη ή και παράλληλη βιβλιογραφική παραγωγή παρόμοιας θεματικής – οδηγεί και σε νέες, πιο ουσιαστικές ερμηνευτικές προοπτικές. Το τμήμα βέβαια της τέχνης (τοιχογραφίες και εικόνες) εξακολουθεί να υπερτερεί αλλά επί του παρόντος, κάτι τέτοιο είναι αναπόφευκτο καθώς φαίνεται πως η εικονογραφία έχει ακόμα αρκετά – και εντυπωσιακά – να μας πει.

Ο διαχωρισμός των κεφαλαίων ακολουθεί τριμερή δομή, με στόχο την εναλλαγή στη θεματική των ενοτήτων. Ακολούθως, στο πρώτο μέρος (σσ. 43-198) διερευνάται ο ρόλος των επαιτικών ταγμάτων στην αρχιτεκτονική, την τέχνη και στον πνευματικό πολιτισμό γενικότερα· το δεύτερο μέρος (σσ. 199-357) είναι αφιερωμένο στην αρχαιολογία, στα σχετικά ευρήματα ανασκαφών ή έρευνας πεδίου· στο τρίτο μέρος (σσ. 359-530) εξετάζονται οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις όπως αυτές ιχνηλατούνται σε τοιχογραφίες και εικόνες. Με αυτόν τον τρόπο το υλικό αφενός ομαδοποιείται επιτυχημένα, αφετέρου αναδεικνύεται ισότιμα στον αναγνώστη. Πέραν των άρθρων, περιλαμβάνονται κατάλογος συντομογραφιών (σσ. 19-21), εικόνων (σσ. 23-42), σύντομα βιογραφικά σημειώματα των δεκαέξι συγγραφέων (σσ. 531-535) και ενιαίο ευρετήριο κυρίων ονομάτων, τόπων, όρων (σσ. 537-555). Το επίπεδο τεκμηρίωσης ακολουθεί

υψηλές επιστημονικές προδιαγραφές, με πλήρη, επικαιροποιημένο και συνεπή υπομνηματισμό, παράθεση προηγούμενων ή αντίθετων απόψεων, σύγκριση πολυειδών πηγών. Η έκδοση είναι άρτια αισθητικά, με εξαιρετική ποιότητα χαρτιού, πλαισιωμένη με πλήρη και πλούσια εικονογράφηση (εικόνες και σχέδια), ασπρόμαυρη και, επιλεκτικά, έγχρωμη (25 φωτογραφίες που αφορούν στο εξεταζόμενο κυρίως θέμα του κάθε άρθρου). Αξίζει επίσης να επισημανθεί η πολύ καλή γλωσσική επιμέλεια και απόδοση των κειμένων στα αγγλικά, όπου χρειάστηκε.

Πιο συγκεκριμένα, στο Μέρος I με τίτλο «Tracing the Latin Identities and the Role of the Mendicants», περιλαμβάνονται πέντε άρθρα με πρώτο του Μ. Ολύμπιου, «Architecture, Use of Space, and Ornament in the Mendicant Churches of Latin Greece. An Overview» (σσ. 45-75) όπου εξετάζεται η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των ταγμάτων (κυρίως Δομινικανών και Φραγκισκανών) στην Εύβοια (Χαλκίδα), την Πελοπόννησο (Ανδραβίδα, Γλαρέντζα), την Κρήτη (Χανιά, Ηράκλειο). Κύριο χαρακτηριστικό –τουλάχιστον σε πρώιμη εποχή (13ο αιώνα)– ήταν ότι, βάσει αυστηρών κανόνων, αποφεύγονταν υπερβολές στις διαστάσεις και στη διακόσμηση των ναών (λ.χ. μόνο συγκεκριμένα μέρη επιτρέπονταν θολοσκεπή, ενώ απαγορεύονταν παραστάσεις στα υαλογραφήματα παραθύρων). Ένας τύπος που επικράτησε ήταν η ξυλόστεγη, τρίκλιτη, κιονοστήρικτη αίθουσα³ που γνώρισε διάδοση στους Δομινικανούς της κεντρικής Ιταλίας· ένας δεύτερος ήταν η ξυλόστεγη, μονόκλιτη αίθουσα με τρία παρεκκλήσια ανατολικά (Dreikapellensaal) που υιοθετήθηκε και από τα δύο τάγματα. Ιδιαίτερη «χωρική» μέριμνα δόθηκε για την κατήχηση των πιστών, τον διαχωρισμό των φύλων, τη διευθέτηση των ταφών εντός των ναών. Η έρευνα είναι εξελισσόμενη και τα αποτελέσματα αναμένονται με ενδιαφέρον, ειδικά σε περίπτωση διεύρυνσης του γεωγραφικού δείγματος.

Στο άρθρο που ακολουθεί της Β. Φωσκόλου, «Reflections of Mendicant Spirituality in the Monumental Painting of Crete in the Late Medieval Period (13th -15th centuries)» (σσ. 77-112) επανεξετάζονται τρία εικονογραφικά θέματα σε βυζαντινά προγράμματα ορθοδόξων ναών της βενετικής Κρήτης που έχουν συνδεθεί με τα διδάγματα των ταγμάτων. Ο υπερφυσικών διαστάσεων άγιος Χριστόφορος που μεταφέρει τον Χριστό-νήπιο, ο γδαρμένος (που κρατάει και το δέρμα του) –σύμφωνα με το μαρτύριό του– άγιος Βαρθολομαίος και ο Θρόνος

3. Ο συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί τον χαρακτηρισμό «βασιλική», προφανώς για ειδικό λόγο, οπότε συμβατικά αποδίδεται ο χώρος της εκκλησίας ως «αίθουσα» (hall).

της Χάριτος/του Ελέους βρίσκουν παράλληλα σε ιταλικά έργα και σχετίζονται ιδεολογικά κυρίως με τους Φραγκισκανούς. Πέρα από την εικονογραφική ανάλυση και τις σύνθετες θεολογικές και ιστορικές ερμηνείες που αποκρυσταλλώνονται πίσω από τις «δυτικές επιδράσεις», η συγγραφέας στρέφεται στο ουσιώδες ερώτημα: ποιοι αντιπροσωπεύονταν από τέτοια εκλεκτικιστικά έργα τέχνης και ποιες ήταν οι προθέσεις τους· το ενδιαφέρον δηλαδή μετατοπίζεται μεθοδολογικά από το αντικείμενο στο υποκείμενο, ένα σημαντικό και καίριο, ερευνητικά, βήμα. Ο πρωτότυπος, επίσης, συσχετισμός με καθιδρύματα των ταγματών στην κρητική ύπαιθρο βάσει τοπωνυμίων εμπλουτίζει την επιχειρηματολογία και συμβάλλει στον διεπιστημονικό χαρακτήρα της μελέτης.

Ο Ν. Τσουνγκαράκης στο άρθρο του «Art, identity, and the Franciscans in Crete» (σσ. 113-129) μελετάει δύο έγγραφα Καπουτσίνων χρονολογημένα το 1653, στα οποία περιγράφεται η (βυζαντινής τεχνοτροπίας όπως αποδεικνύεται) τοιχογραφία του Εναγκαλισμού των αγίων Φραγκίσκου και Δομίνικου στον -καταστραμμένο σήμερα- ναό του Αγίου Φραγκίσκου και στο -ανακαινισμένο δραστικά- καθολικό μονής του Αγίου Πέτρου στο Ηράκλειο. Διερευνάται η έμφαση που αποδίδεται στο σχήμα που φέρει ο άγιος Φραγκίσκος και που δεν είναι τυχαία: υποκρύπτει την εν γένει ιδεολογική διαμάχη μεταξύ των Καπουτσίνων και άλλων κλάδων των Φραγκισκανών, ενώ ειδικότερα εκφράζει συγκαλυμμένα το θεμελιώδες και φλέγον γι' αυτούς θέμα αντιπαράθεσης, αυτό της *vilitas* (ευτέλειας). Παρουσιάζεται επιπλέον η ιστορία της εγκατάστασης του τάγματος στην Κρήτη, οι οξύτερες διαφορές τους με την παπική εξουσία αλλά και η (ανατρεπτική) στρατηγική τους, να επικαλούνται την ελληνική (βυζαντινή) παράδοση σε περιπτώσεις επίλυσης εσωτερικών τους υποθέσεων. Το γεγονός αυτό δεν παρέμενε μόνο σε θεωρητική βάση αλλά σε κάποιο βαθμό, συντέλεσε στη μεταφορά καλλιτεχνικών προτύπων από την Ανατολή στη Δύση.

Οι Ι. Μπίθα και Α. Μ. Κάσδαγλη δημοσιεύουν το συναρπαστικό εικονογραφικό σύνολο (με πέντε στρώματα διαφόρων φάσεων!) στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου «των Άγγλων» που βρίσκεται εντός ενός βυζαντινού πύργου των οχυρώσεων της Ρόδου, στο άρθρο «Saint George 'of the English'. Byzantine and Western Encounters in a Chapel of the Fortifications of Rhodes» (σσ. 131-175). Κάποιες από τις παραστάσεις του 14ου αιώνα που αποδίδονται είναι ο μεγαλόσωμος άγιος Χριστοφόρος με το παιδί-Χριστό στον ώμο, ο Χριστός *Ostentatio vulnerum* («Επίδειξη των πληγών της Σταύρωσης»), ο έφιππος άγιος Μαρτίνος, η Μονομαχία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ με τον Αντίχριστο, οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος, οικόσημα των Ιωαννιτών. Η σύνδεση με τους

Άγγλους αποτυπώνεται μέσω των ζωγραφισμένων εραλδικών εμβλημάτων που χρονολογούνται από τον 15ο αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έγκειται στις ερμηνείες ταυτότητας των ζωγράφων (περιπλανώμενοι από την Ιταλία και εξοικειωμένοι με τη βυζαντινή ζωγραφική είτε Βυζαντινοί εκπαιδευμένοι στη Δύση ή προερχόμενοι από τα εκλεκτικιστικά περιβάλλοντα της ανατολικής Μεσογείου ή της Κύπρου), στην ένταξη αυτού του καλλιτεχνικού «αμαλγάματος» στην τέχνη της Ρόδου και τον ρόλο του ιδιώματος στον πολυ-πολιτισμικό χαρακτήρα της βυζαντινής τέχνης⁴.

Μία πρωτότυπη συμβολή είναι του Δ. Κούντουρα, «Western Music and Poetry at the Kingdom of Thessalonica. Music and Historiography of the Fourth Crusade» (σσ. 177-198). Επίκεντρο της μελέτης αποτελεί το μουσικό έργο δύο τροβαδούρων που ακολούθησαν τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό στο λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Πολύ χρήσιμη είναι η γενική εισαγωγή για το ερευνητικό αυτό πεδίο, το οποίο αφορά 2500 έργα 450 ποιητών (!) σε τέσσερα χειρόγραφα 13ου-14ου αιώνα –ποσότητα πραγματικά εντυπωσιακή. Από τα πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία που εμπεριέχονται στα έργα αυτά, ξεχωρίζουν οι πληροφορίες που αντλούνται για κομβικά ιστορικά γεγονότα όπως η πολιορκία και η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Πρόκειται γενικά για μια ελκυστική αλλά αγνοημένη, σχετικά, φιλολογική πηγή για τη Λατινοκρατία στην Ελλάδα, η οποία, αν αξιοποιηθεί περαιτέρω, θα διαφωτίσει πτυχές αυτής της περιόδου –και μάλιστα από την οπτική των Δυτικών.

Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «Social Transformations and Mutual Approaches. The evidence of Archaeology and Material Culture» (σσ. 199-357) περιλαμβάνονται τέσσερα άρθρα, με περιεχόμενο ευρήματα γλυπτικής, κεραμικής, μεταλλουργίας. Στο πρώτο άρθρο της Ο. Γκράτζιου, «Imported Projects, Local Skills, and the emergence of a ‘Cretan Gothic’» (σσ. 201-246) αντικείμενο μελέτης αποτελεί η αρχιτεκτονική (λαξευτές πύλες εισόδου, οξυκόρυφα τόξα), διακοσμητική (οικόσημα), ταφική αλλά και παραστατική (η οποία ήταν άγνωστη στη βυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη) «γοθική» γλυπτική όπως αυτή διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε στη βενετική Κρήτη μετά το 1211 και για τους τρεις αιώνες που ακολούθησαν. Οι φορείς αυτής της καλλιτεχνικής κίνησης ήταν οι Βενετοί φεουδάρχες, η λατινική Εκκλησία αλλά και οι ξένοι τεχνίτες δίπλα στους

---

4. Αποτελεί δυστύχημα, όπως αναφέρουν και οι συγγραφείς, το γεγονός ότι ένα τέτοιο εκπληκτικό έργο τέχνης χάνει τη μάχη με τον χρόνο. Η παρούσα τεκμηρίωσή του στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος είναι μία ενθαρρυντική πρωτοβουλία.

οποίους μαθήτευσαν οι ντόπιοι. Πέρα από την ανάλυση του ιδιαίτερου αυτού αρχαιολογικού υλικού, η συγγραφέας παρουσιάζει ευσύνοπτα την ακαδημαϊκή συζήτηση και την ιδεολογική στροφή που συντελέστηκε ώστε ο όρος «δυτική επίδραση» να μην αποδίδει πια επαρκώς την περιπλοκότητα της τέχνης στις λατινοκρατούμενες περιοχές.

Η Α. Βασιλείου μελετάει την εφραλωμένη κεραμική κατά την υστεροβυζαντινή εποχή στην Πελοπόννησο με το άρθρο «Glazed Pottery in Late Medieval Morea (13th-15th centuries). Cross-cultural Tableware with Multiple Connotations» (σσ. 247-284). Η συγγραφέας συνοψίζει τις κατηγορίες και τους τύπους των κεραμικών της εποχής, ενώ επιπλέον αναγνωρίζει τα βυζαντινά και τα λατινικά εργαστήρια παραγωγής με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους: τα βυζαντινά λ.χ. είχαν περιορισμένη εμβέλεια και μικρό πελατολόγιο, ενώ τα λατινικά ξεχώριζαν με την καινοτομία των προϊόντων τους. Μέσα από την ανάλυση των δεδομένων της γεωγραφικής και ειδολογικής εξάπλωσης του υλικού, προκύπτουν ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις όπως η ποσοτική επικράτηση των εισαγόμενων, ιταλικών και ισπανικών κεραμικών, από τα μέσα του 13ου αιώνα και εξής. Όπως ορθά επισημαίνεται από την μελετήτρια, παρόλο που η κεραμική είναι ένα αντικειμενικό στοιχείο τεκμηρίωσης, τα συμπεράσματα παραμένουν ρευστά. Αναμένεται να διευρυνθούν οι προοπτικές της σημαντικής, αυτής, έρευνας με τη δημοσίευση ακόμα περισσότερων ευρημάτων από την Πελοπόννησο.

Κεραμικά ευρήματα από τη Ρόδο είναι το θέμα του επόμενου άρθρου της Μ. Μιχαηλίδου, «Pottery Finds in the Medieval Town of Rhodes (1204-1522). Insights on a Multicultural, Cosmopolitan Society» (σσ. 285-325). Όπως και στην περίπτωση της Πελοποννήσου, παρατηρείται και εδώ ποικιλία εισαγωγών από την Ανατολή και τη Δύση -την Κωνσταντινούπολη, την Ιταλία, την Ισπανία, τη Συρία, την Κύπρο. Το γεγονός αυτό συνδέεται εύστοχα από τη συγγραφέα με την έντονη εμπορική κίνηση και τον εκλεκτικισμό στις προτιμήσεις μιας προφανώς κοσμοπολίτικης, πολυ-πολιτισμικής και οικονομικά εύρωστης κοινωνίας όπως θα ήταν τότε η μεσαιωνική Ρόδος. Αυτή είναι και μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές που δια φωτίζει η εμπνευσμένη μελέτη της κεραμικής, η «αναπαράσταση» δηλαδή των κοσμικών συνθηκών, των ασχολιών, της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της πολυσύνθετης, εκείνης, εποχής.

Ένα ιδιαίτερα εξειδικευμένο θέμα είναι αυτό που πραγματεύεται η Ε. Μπαρμπαρίτσα, «Dress Accessories and Sartorial Trends in the Principality of Achaia (1205-1428). Evidence from the Frankish Castles of Chlemoutsi and

Glarentza» (σσ. 327-357). Το εξεταζόμενο υλικό αφορά μεταλλικά εξαρτήματα κυρίως ένδυσης (τιμήματα από αγκράφες ζωνών, κουμπιά, κοσμήματα, καρφίτσες κ.ά.), τα οποία θα ανήκαν μάλλον σε Λατίνους ανώτερης τάξης, και προέρχεται από ανασκαφές στο κάστρο Χλεμούτσι και στον καθεδρικό ναό της Γλαρέντζας. Παρουσιάζεται η τυπολογία και η διακόσμηση των ασυνήθιστων αυτών ευρημάτων, ο τρόπος που εφαρμόζονταν, η ποικιλία των υλικών, ενώ σχολιάζεται η δυτική, ανδρική και γυναικεία μόδα της εποχής, μέσα και από την παραστατική σύγκριση με εικονογραφικές και γραπτές πηγές. Οι εμπορικές επαφές του Πριγκιπάτου ειδικά με την Ιταλία ήταν ο παράγοντας που συντέλεσε στη διακίνηση των ενδυματολογικών προτύπων και στην -κατά τόπους- υιοθέτησή τους από ανώτερα μέλη της λατινικής παροικίας, που και με αυτόν τον τρόπο διαφοροποιούνταν φυλετικά και κοινωνικά. Η ολοκληρωμένη προσέγγιση ενός τόσο απαιτητικού αρχαιολογικού υλικού (και η ενδεχόμενη πρόσβαση παρόμοιου και από άλλες περιοχές της Πελοποννήσου) εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για άγνωστες, ακόμα, ερευνητικά, εκφάνσεις της μεσαιωνικής καθημερινής ζωής.

Το τρίτο μέρος «Cultural Interactions and Byzantine Responses. The Evidence of Architecture, Murals, and Icon Painting» (σσ. 359-530) περιλαμβάνει μελέτες που επικεντρώνονται στις «δυτικές επιδράσεις» όπως αυτές γίνονται αντιληπτές στην αρχιτεκτονική, τις τοιχογραφίες και τις εικόνες. Ο Μ. Κάππας στο άρθρο του «Cultural Interactions between East and West. The Testimony of Three Orthodox Monasteries in Thirteenth-Century Frankish Messenia» (σσ. 361-393) εξετάζει κάποιες από τις τοιχογραφίες τριών σημαντικών μοναστηριών στη Μεσσηνία που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα (Μεταμόρφωση Σωτήρα Ανδρομονάστηρου, νάρθηκας Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας, Κοίμηση Θεοτόκου Άνθειας Ελληνικών), όπου εντοπίζονται δυτικά εικονογραφικά στοιχεία όπως ένα κρινάνθεμο και αρχιτεκτονικό σκηνικό με γοθτικές νευρώσεις στην Πεντηκοστή του Ανδρομονάστηρου, η Κρίση του Χριστού με την παρουσία της γυναίκας του Πιλάτου στη Σαμαρίνα, η μικρογραφημένη απόδοση του Νιπτήρα σε μία πλευρά κιονόκρανου στα Ελληνικά. Η σύνδεση του μεν Ανδρομονάστηρου με χορηγία του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, της δε Σαμαρίνας με τη δεύτερη σύζυγό του Άννα Δούκαινα (Αγνή) είναι μία τολμηρή αλλά ελκυστική υπόθεση που βασίζεται σε παράλληλα ευρήματα εικονογραφίας και γραπτών πηγών. Το ενδιαφέρον στρέφεται στη διαπίστωση ότι τελικά, η εθνότητα ή το δόγμα, δεν αποτελούσαν αδιάλλακτα «στεγανά» προκειμένου να εφαρμοστούν πολιτικές στρατηγικές.

Τα δυτικά στοιχεία στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Μυστρά και την εμπλοκή της Ισαβέλλας ντε Λουζινιάν (και του συζύγου της, Δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού) παρουσιάζει στο επόμενο άρθρο η Α. Λούβη-Κίτζη, «Politics of Equilibrium. Gothic Architectural Features at Mystras (1361-71), Cypriot Models, and the Role of Isabelle de Lusignan» (σσ. 395-426), καρπός πολύχρονης και συστηματικής ενασχόλησης της συγγραφέως με το θέμα. Αυτά περιορίζονται στους μοναστηριακούς ναούς της περιόδου του 14ου αιώνα, της Περιβλέπτου και της Παντάνασσας, και υποστηρίζεται ότι έλκουν την προέλευσή τους από την Κύπρο, τόπος εξ αίματος διεκδίκησης της Ισαβέλλας –μιας κατά τα άλλα, μυθιστορηματικής μορφής. Εξετάζονται ζητήματα της οικιστικής τοπογραφίας και τέχνης, με ιδιαίτερη έμφαση να αποδίδεται στις τοιχογραφίες της Περιβλέπτου, λόγω του πλούσιου θεολογικού περιεχομένου, ανθωνωτικής κατεύθυνσης. Όπως αποφαινεται η συγγραφέας, οι αλληλεπιδράσεις στην τέχνη και στην αρχιτεκτονική του Μυστρά ήταν αποτέλεσμα καλά μελετημένων πολιτικών επιλογών του ζεύγους Μανουήλ και Ισαβέλλας –και όχι απλά αποτέλεσμα της συνύπαρξης Φράγκων και Βυζαντινών– με τελική επιδίωξη την πολιτική και θρησκευτική ισορροπία.

Οι Ν. Μαστροχρήστος και Α. Κατσιώτη στο άρθρο τους «Reconstructing the Artistic Landscape of Rhodes in the Fifteenth Century. The Evidence of Painting from Lindos» (σσ. 427-461) επικεντρώνονται στην ανάλυση δύο δεσποτικών εικόνων 15ου αιώνα, προερχόμενων από τον ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στη Λίνδο. Η μία εικόνα αποδίδει τον Χριστό Παντοκράτορα με το σπάνιο προσωνύμιο «ο Ελεήμων», που βρίσκει παράλληλα μόνο στην Κύπρο, και η άλλη εικόνα είναι αμφίπλευρη και αποδίδει τη Θεοτόκο από τη μία πλευρά, τη Σταύρωση από την άλλη. Η εξονυχιστική μελέτη τους αποδεικνύει πως πρόκειται για έργα ροδιακού εργαστηρίου, αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης τοπικών και εισαγόμενων καλλιτεχνικών χαρακτηριστικών. Η εδραίωση ροδιακής καλλιτεχνικής παραγωγής είναι μία σημαντική εξέλιξη στο πλαίσιο της υστεροβυζαντινής τέχνης, καθώς προσθέτει ένα κέντρο ακόμα ανάμεσα στα ελάχιστα τεκμηριωμένα, γνωστά και «συνήθη ύποπτα» (βλ. και επόμενο άρθρο). Γίνεται επίσης μία σύνοψη των τριών καλλιτεχνικών τεχνοτροπιών, συμβατικά οριζόμενων ως δυτικής, βυζαντινής και εκλεκτικιστικής, οι οποίες επικρατούσαν στο νησί την εποχή κυριαρχίας των Ιωαννιτών ιπποτών (1309-1522).

Ένα θαυμάσιο παράδειγμα της ρευστότητας των καλλιτεχνικών ορίων, των ορισμών και προελεύσεων παρουσιάζει η Κ. Κεφαλά στο άρθρο της «Permeable Boundaries of Artistic Identity. The Origin of a Fifteenth-Century

Annunciation» (σσ. 463-488). Αφορμή είναι δύο εικόνες Ευαγγελισμού, μία από την Κω, μία από τη Vincenza, παρόμοιας σύνθεσης και χρονολόγησης, του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα και των αρχών του 16ου αιώνα αντίστοιχα. Η συγκριτική αντιπαραβολή των χαρακτηριστικών τους αποκαλύπτει ότι, παρά τις εικονογραφικές ομοιότητες, εντοπίζεται διαφοροποίηση στην ποιότητα της τεχνοτροπίας, κατώτερης στην εικόνα της Κω. Οι δύο εικόνες εντάσσονται στο πλαίσιο της υβριδικής (εκλεκτικιστικής) τέχνης της εποχής, όπου η Ρόδος αντιπροτείνεται ως το εργαστήριο παραγωγής, πέρα από τους -όπως εύστοχα χαρακτηρίζει η συγγραφέας- «συνήθεις υπόπτους», την Κρήτη και την Κύπρο. Αποκαλυπτική είναι η ανάλυση του αρχιτεκτονικού σκηنيκού και του φυσικού τοπίου των εικόνων (μέχρι και της πανίδας -δύο μαϊμούδων!), καθώς αποδεικνύεται ότι, ακόμα και οι -φαινομενικά- διακοσμητικές λεπτομέρειες δεν είναι τυχαίες αλλά πλήρεις θεολογικών συνδηλώσεων.

Τελευταίο είναι το άρθρο της Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Preaching the Role of the Apostles, and the Evidence of Iconography in East and West. Byzantine Responses to the 'Challenges' from the Latin Church after 1204» (σσ. 489-530). Αναλύονται τόσο οι σύνθετες, πολυπρόσωπες παραστάσεις των Αποστόλων όσο και οι μεμονωμένες απεικονίσεις του Πέτρου και Παύλου, σε ναούς των λατινοκρατούμενων εδαφών του ελλαδικού χώρου. Ανέκαθεν η απόδοση των Αποστόλων είχε «εργαλειοποιηθεί» οπτικά ως μέσον άσκησης προπαγάνδας και από τις δύο Εκκλησίες: ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες της κάθε εποχής, προβάλλονταν άλλοτε ως ιεραπόστολοι αλλόφυλων άλλοτε ως κατηχητές του ορθού δόγματος. Η διάδοσή τους στα εικονογραφικά προγράμματα ειδικά μετά το 1204 σχετίζεται -εκτός των άλλων- με την επιμονή των βυζαντινών αρχών να αντιπαρατίθενται στην κατηχητική δραστηριότητα των ταγμάτων και της παπικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ανατολή· γεγονός, το οποίο, όπως εμπεριστατωμένα καταδεικνύει η συγγραφέας, αποτελεί έναν επιπλέον λόγο για τον οποίο η μελέτη των «διαπολιτισμικών συνδιαλλαγών» στην τέχνη της μεσαιωνικής Ελλάδας είναι ένα ερευνητικό πεδίο ανεξάντλητο ακόμα, στις ιστορικές και πολιτικές του προεκτάσεις.

Δύο παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν αφορούν σε δευτερεύοντα, τυπολογικά θέματα, και επισημαίνονται επί του παρόντος ώστε να αποτελέσουν αφορμή γενικότερου προβληματισμού. Σύμφωνα με τις άδειες δημοσίευσης που χορηγούνται από το Υπουργείο Πολιτισμού, τα πνευματικά δικαιώματα των φωτογραφιών από μνημεία του ελλαδικού χώρου (αφορά κυρίως τοιχογραφίες, κινητά ευρήματα, εικόνες) ανήκουν στον φορέα, οπότε η ένδειξη προέλευσης

είναι απαραίτητη και γράφεται: @ Υπουργείο Πολιτισμού, ΕΦΑ... όπως έχει πράγματι συμπληρωθεί στις περισσότερες εικόνες στον κατάλογο φωτογραφιών του τόμου. Η καταγραφή μόνο του ονόματος του αρχαιολόγου, όπως συνηθίζεται γενικώς, είναι μάλλον ανεπαρκής πληροφορία, καθώς δεν σχετίζεται με το ζητούμενο, δηλαδή την κατοχή πνευματικού δικαιώματος (που επιπλέον μεταφέρεται στον εκδοτικό οίκο επί του δημοσιευμένου υλικού).

Επίσης, εφόσον ο τόμος απευθύνεται σε διεθνές κοινό ποικίλων επιστημονικών κατευθύνσεων και ακαδημαϊκών ενδιαφερόντων, θα διευκόλυνε η παράθεση της μετάφρασης «αγγλογραφημένων» ελληνικών ονομασιών (των ναών κυρίως, ίσως και κάποιων τοπωνυμίων) εντός παρένθεσης, λ.χ. Zoodochos Pege (Mother of God Life-giving Spring). Συχνά, οι ονομασίες ναών συνδέονταν με τα φυσικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος χώρου τους, όπως συμβαίνει ειδικά με την προσήγορία της Ζωοδόχου Πηγής που υποδηλώνει πηγή. Αξίζει, έστω έμμεσα, να μεταδοθεί αυτή η πληροφορία, έστω και αν θεωρείται αυτονόητο ή περιττό.

Συμπερασματικά, με τον εν λόγω τόμο επιχειρούνται επίκαιρες μεθοδολογικές και ερευνητικές υπερβάσεις, οι οποίες προωθούν ουσιαστική επανεξέταση και δυναμική επέκταση των ορίων και πεδίων της μελέτης του μεσαιωνικού υλικού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο. Ο εξαιρετικά ενδιαφέρων «υβριδικός» χαρακτήρας που του αποδίδεται φαίνεται πως θα αποκρυπτογραφείται πια όχι μόνο από τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα ή τα καλά κατηγοριοποιημένα ευρήματα της αρχαιολογίας αλλά από την δια- και πολυ- πολιτισμική ταυτότητα των ανθρώπων που τα δημιούργησαν.

ΣΟΦΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

Δρ. Αρχαιολόγος, Πανεπιστήμιο του Newcastle